

Нестеренко Г. О.

Фактори сучасного розвитку антисемітизму в Україні: спроба комплексного аналізу

Стаття представляє спробу філософського осмислення проблематики антисемітизму. Автор здійснює комплексний аналіз релігійних, соціальних, політичних, економічних, освітніх факторів сучасного розвитку антисемітизму в Україні, сполучення яких формує дві основні тенденції – стихійний і штучний антисемітизм. Наголошується, що найбільш загрозливою тенденцією стають прояви так званого державного антисемітизму, який здебільшого виявляється в ігноруванні органами державної влади штучних юдофобських провокацій.

Є проблеми, які ніколи не втратять своєї актуальності — як для наукового осмислення, так і для роздумів на побутовому рівні. Однією з таких проблем є проблема неприязного ставлення частини людства до представників єврейського етносу. У сучасних умовах ця проблематика є важливою для аналізу щонайменше з двох позицій: як у зв'язку з вічною трагедією і приниженнями єврейства, так і у світлі актуалізації принципу міжетнічної та міжкультурної толерантності як підґрунтя для формування глобальної світової спільноти. Крім того, є вона важливою і безпосередньо для України внаслідок актуальної потреби в консолідації населення для становлення модерної української політичної нації. Адже, незважаючи на проголошення і поступову реалізацію в країні моделі поліетнічної громадянської нації і на те, що прояви міжетнічної ксенофобії зустрічаються рідше і в менш жорсткій формі, ніж, скажімо, в Молдові, Литві чи Росії, все ж Україна не позбавлена елементів негативного етноконфесійного націоналізму.

Однак, незважаючи на таку багатоаспектну актуальність, не можна відзначити виваженого аналітичного інтересу до теми антисемітизму з боку наукової спільноти. Більша частина робіт із цієї проблематики належить представникам того чи іншого табору — і відповідно не позбавлена нальоту ідейної і психологічної зацікавленості. Найбільше привертають увагу аналітичні моніторинги проявів антисемітизму історика російського походження В.Ліхачова, книги і статті С.Авербуха, Й.Зисельса, А.Подольського. Однак загалом складається враження, що представники наукової спільноти у своїй більшості остерігаються зачіпати цю проблему, а до робіт авторів з явно єврейськими прізвищами часто можна зустріти скептично-недовірливе ставлення.

Автор цієї статті спробує з філософських позицій підійти до проблематики сучасного розвитку антисемітизму в Україні і здійснити комплексний аналіз тенденцій і факторів цього процесу.

У зв'язку зі складністю феномена антисемітизму як такого, на що накладається неоднозначність соціально-політичної ситуації в Україні, окреслення тенденцій і факторів сучасного розвитку антисемітизму в нашій державі дає багатомірну картину.

Історично першими, а тому такими, що виступають первісними джерелами антисемітизму і юдофобії взагалі, є **релігійні фактори**, основний зміст яких полягає в неприйнятті канонів юдаїстської релігії християнством, що і викликає власне неприязнь християн до представників єврейства. Разом із тим, сучасні тенденції розвитку взаємин між цими релігійними напрямками містять не тільки протистояння, а й діалог. Щоправда, початок діалогу спостерігається лише у відносинах юдаїзму з Римо-католицькою церквою [1,60-67], а не у ставленні до нього православ'я, прихильників якого в Україні набагато більше. Основними чинниками, що заважають аналогічним процесам в православно-юдаїстських відносинах, є:

— недостатнє розуміння новозавітного тексту внаслідок поверхового прочитання чи невірної інтерпретації, що обумовило формування християнських антиюдейських стереотипів, зокрема клейма «євреїв-боговбивць»;

— стереотипна байдужість до трагедії Голокосту внаслідок тривалого замовчування цієї теми в радянських засобах масової інформації (адже для Заходу саме цей факт антихристиянського презирства до цілого народу став поштовхом для розвитку толерантних міжцерковних взаємин).

Однак на тлі однозначно негативного історичного впливу релігійного фактора на ставлення до єврейства, немає підстав засвідчити посилення його дії в сучасній Україні, що в основному пов'язано з відмінностями ідентифікаційних акцентів: для населення пострадянських держав ставлення до єврейства визначається етнічними детермінантами, а не релігійними, як для західноєвропейців. Є позитивна відмінність і від Росії в цьому аспекті: на відміну від РФ, в Україні немає розгнуданої антисемітської пропаганди в православних храмах [2,312].

Про тенденцію зниження рівня антисемітизму в Україні свідчать **соціальні фактори**, дія яких розгортається в середовищі громадянського суспільства і головними з яких постає розвиток єврейських організацій та общин, діяльність відповідно спрямованих громадських організацій. Зокрема, про кількісний розвиток таких структур свідчать дані з Євроазіатського єврейського щорічника. Якщо на 2004-2005 роки зазначалося, що «в Україні діє близько 500 єврейських організацій» [3,321], то вже в 2005-2006 роки: «згідно з даними Міністерства юстиції, за станом на 2005 р. на Україні офіційно зареєстровано 288 єврейських організацій, 204 юдейські релігійні общини і близько 100 єврейських благодійних організацій і фондів», а згідно з даними общинних лідерів, це 400-600 різних організацій общинної інфраструктури [4,352].

Особливістю України порівняно з іншими пострадянськими державами є наявність не тільки сильних єврейських організацій у столиці, а й впливових регіональних центрів. Діяльність цих організацій (основними напрямками якої є роз'яснювальна робота, організація міжрелігій-

ного й міжнародного діалогу, взаємодія з владними структурами, фінансування освітніх проектів) виступає важливим напрямом формування в українському суспільстві міжетнічної толерантності.

Окремий вимір проблеми представляють **політичні фактори** розвитку антисемітизму — у більш поширеному тлумаченні їх поєднання отримало назву політичного антисемітизму. Дія цих факторів наочно окреслюється на тлі виокремлення двох різновидів антисемітизму: стихійного (який розгортається природним чином, без цілеспрямованих ініціатив з боку будь-яких політичних чи громадських сил) і штучного (джерелом якого є свідомі провокації).

Загалом, якщо говорити про політичні фактори розвитку антисемітизму в сучасному українському соціумі, слід виділяти як позитивні, так і негативні аспекти. Основними чинниками зменшення рівня антисемітизму є:

- обраний правлячою елітою вектор розвитку країни в напрямі інтеграції до цивілізованого західного суспільства, для якого антисемітизм неприйнятний;

- офіційне проголошення курсу на реалізацію моделі громадянської нації;

- на відміну від більшості західних країн, пострадянські громадяни скоріше симпатизують Ізраїлю і схильні підтримувати його в конфлікті з арабською стороною, важливими причинами чого є підтримка контактів із емігрантами до Ізраїлю та протистояння тероризму, який розгортається під ісламістськими лозунгами;

- наявність законодавчого захисту національних меншин і тлумачення расистської пропаганди та ініціації міжетнічної ворожнечі як кримінального злочину.

З іншого боку, діють і фактори підтримання рівня антисемітизму:

- прописані юридичні норми не виконуються повною мірою;

- залишається вплив радянського спадку на рівні стереотипів: «антисіонізм» сприймається як органічна складова культури суспільства;

- у зв'язку з першими двома причинами і зі споконвічною глибиною традицій антисемітизму його штучні провокації досить легко сприймаються і інтегруються в суспільну свідомість;

- є окремі випадки копіювання злочинів антисемітського спрямування, вчинених раніше в Росії, де частішими і жорстокішими є прояви антисемітизму (імітація злочину О.Копцева, який влаштував різанину в московській синагозі, «лист ста» — звернення з вимогою заборонити єврейські організації в Україні).

Взаємодія цього комплексу факторів обумовила таку загальну картину динаміки рівня антисемітизму: перші помітні прояви (в основному адаптація вже відомих антисемітських претензій до українських умов) — 1993 рік, поступове зростання їх кількості до 1998-1999 років, після чого розпочалася тенденція зниження рівня антисемітизму до 2002 року — останній став початком активізації штучного розгортання цього явища. Зрештою, як у минулому, так і сьогодні генеза антисемітизму має форму синусоїди, що не затухає, з періодами спаду і підйому [див.: 5].

У цілому, основною тенденцією сучасного розвитку **стихійного антисемітизму** в Україні є традиціоналістський консерватизм, який відтворює консервативні установки і не має вираженого агресивно-

го характеру. Тому навряд чи є підстави очікувати в найближчому майбутньому активних самоорганізаційних проявів антисемітизму. Більше того, джерелом юдофобії в Україні більшою мірою виступає неприязнь взагалі до чужого, у цілому ж рівень ксенофобії по відношенню до євреїв є меншим, ніж до представників інших неслов'янських етносів. (Рівень ксенофобії по відношенню до неслов'янських народів зростає в такому порядку: євреї, американці, канадці, поляки, французи, німці, румуни, негри, цигане [6,20].) Найбільш яскраво низький рівень українського антисемітизму видно зі співставлення з іншими пострадянськими (особливо з рівнем антисемітизму в Узбекистані, Латвії, Беларусі, в деяких аспектах — у Молдові) та й західними (Польща, Румунія) країнами.

Найбільш поширеними проявами антисемітизму всі роки незалежності були антисемітські публікації і акти вандалізму, рідко фіксувались поодинокі випадки фізичного насилля. Щоправда, в останні 2 роки з'явилися деякі сигнали щодо збільшення кількості і жорсткості саме актів фізичного насилля над євреями. Наскільки можна судити, в 2004-2005 роках порівняно з 2002-2003 роками, а в 2005-2006 порівняно з 2004-2005 роками антисемітські акції прямої дії почастішали. Однак наразі недостатньо фактів для однозначного ствердження зростання кількості випадків насилля — можливо, що останніми роками їх кількість коливається в незначних межах, просто суспільство краще про них поінформовано [4,278-279; 7].

Натомість мало сумнівів викликає інша тенденція: зростання рівня антисемітизму може бути спричинене певними *штучними* провокаціями, якщо їх залишити поза увагою.

На тенденціях розвитку штучного антисемітизму слід зупинитись окремо, адже саме ця складова — на відміну від природного — явно демонструє вектор зростання рівня.

Досвідом вітчизняного штучного антисемітизму слід вважати ставлення до євреїв у СРСР (релігійні, політичні, культурні заборони), але ця хвиля добігла свого завершення на початку 1990-х років.

На сучасному етапі тенденції розвитку штучного антисемітизму засвідчують, у першу чергу, діяльність різних політичних сил і ЗМІ, а також окремі приклади реакції судової гілки влади.

Перший фактор яскраво проявив себе під час парламентських виборів 2006 року, які, з одного боку, були підкреслено демократичними, з іншого ж, — не виключили боротьбу за мандати і представників політичних партій з виразно антисемітською ідеологією та пропагандою. Це, в першу чергу, Всеукраїнське об'єднання «Свобода» на чолі з О.Тягнибоком і Українська консервативна партія, яку очолює Президент МАУП Г.Щокін. Передвиборча кампанія цих партій засвідчила як позитивні, так і негативні тенденції. Негатив: ксенофобні, зокрема антисемітські, орієнтири цих сил були зафіксовані на програмному рівні (що не завадило партіям бути офіційно зареєстрованими). Позитив: результати виборів показали, що населення не готове підтримати антисемітську ідеологію (УКП отримала 0,09% голосів, ВО «Свобода» — 0,36%) [4,274].

Інший приклад штучного антисемітизму з боку окремих політичних сил — провокаційні виступи на підтримку В.Ющенко Української національної асамблеї (відомої як «екстремістська організація №1

в Україні») перед президентськими виборами-2004 [7]. (У тій передвиборчій боротьбі були й інші випадки антисемітських провокацій (у зв'язку з тим, що орієнтація «на закордон» була важливим фактором) — найбільш послідовним було активне відпрацювання схеми, згідно з якою один В.Ющенко та його оточення поставали як такі, що таємно співчувають антисемітизму [8,11]).

Однак, у цілому, на сучасному етапі становлення української політичної нації можна стверджувати, що антисемітизм як елемент певної політичної ідеології не отримав поширення.

Певні елементи антисемітизму демонструє і діяльність **судової влади**. Яскравими прикладами в цьому аспекті є закриття справи О.Тягнибока (звинуваченого в публічних антисемітських висловлюваннях) та газети «Сільські вісті» (через опубліковані статті професора МАУП В.Яременка, які мали виражену антисемітську спрямованість) [7]. Хоча ці окремі приклади не свідчать про свідоме покровительство антисемітизму з боку судової влади, а скоріше були викликані міркуваннями політичної доцільності, відмови визнати публічні антисемітські виступи такими, що розпалюють міжетнічну ворожнечу, не можуть не турбувати, адже така ситуація породжує відчуття дозволених ксенофобської пропаганди.

Протягом першого 10-річчя незалежності антисемітизм у цілому не був характерним для українських ЗМІ. У 1998 році спостерігався незначний сплеск, імовірно пов'язаний із активізацією політичного протистояння під час виборів до парламенту. Однак із 2002 року спостерігається радикально інша тенденція — тенденція перманентного зростання кількості антисемітських публікацій із одночасною концентрацією їх у виданнях МАУП. За даними моніторингу В.Міндліна, на той час співробітника київського Інституту юдаїки (сьогодні — експерта Асоціації єврейських організацій і общин (ВАОД) України), частка МАУПу в усьому масиві публікацій антисемітського спрямування складала: в 2002 році — 20%, в 2003 — 45%, в 2004 — 58%, в 2005 — 85,2%. Сам же факт зростання кількості антисемітських публікацій в українській пресі демонструє така динаміка: в 2005 році було зафіксовано 661 антисемітську публікацію, в 2004 — 379, в 2003 — 258, в 2002 — 179. У попередні роки вона коливалась: в 2001 році — трохи більше 100, в 2000 — 150, в 1999 — більше 200, в 1998 — 260, в 1997 — 150, в 1996-1994 роках — в межах 200, в 1993-1992 роках — в межах 300 [4,274].

У цілому, потенційна впливовість акцій МАУПу на поширення ідей антисемітизму в Україні визначається такими чинниками:

- наявність філіалів із великою кількістю студентів як у столиці, так і в регіонах країни;
- зростання кількості публікацій антисемітського спрямування;
- зростання кількості видань МАУПу (не тільки через відкриття нових власних, а й через привласнення інших);
- на додачу до публікацій — контакти і надання МАУПівських регалій відомим расистам, зокрема, американцю Девізу Дюку (який, незважаючи на клопотання ВАОД України і на розробку її юристами юридичного підґрунтя, так і не отримав заборони на в'їзд до України);
- активна соціально-політична позиція, причому невизначена — через (наприклад, напередодні Президентських виборів — 2004 були

заяви про підтримку В.Ющенка, але здійснювались кроки в напрямі його дискредитації антисемітизмом для зменшення довіри до нього Заходу);
– відмови київської прокуратури відкрити кримінальну справу проти Г.Щокіна.

Незважаючи на чисельність проаналізованих джерел, ми не маємо можливості визначити власне чинники феномена «МАУПівського антисемітизму». Проте найбільш поширеним є припущення про фінансування цих акцій арабською стороною, яке підкріплюється зокрема спостереженнями співпадіння в часі появою антисемітистської агітації на сторінках видань МАУПу зі встановленням тісних контактів із арабськими організаціями й державами, зростанням чисельності студентів із близькосхідних мусульманських країн, організацією Арабського центру та Українсько-арабського інституту міжнародних відносин ім. Аверроеса [8,14] в Академії. Також серед спонсорів-партнерів МАУПу, за даними експерта ВААД України В.Ліхачова, називають посольство Лівії, представництво Палестинської автономії, деякі недержавні арабські організації [9].

Отже, є підстави розглядати політичні фактори розвитку антисемітизму в тісному взаємозв'язку з **економічними факторами**.

Проте економічні фактори працюють не тільки на зростання рівня антисемітизму, а й на зменшення його рівня в загальному контексті виховання міжетнічної толерантності. Зокрема йдеться про фінансування освітніх програм і проектів, спрямованих на ламку стереотипів і виховання толерантності в суспільній свідомості, – зокрема, йдеться про програми Євразійського єврейського конгресу «Толерантність – Уроки Голокосту» для вчителів і учнів загальноосвітніх середніх шкіл, дитячі літні та зимові табори «Джерела толерантності», семінари, тренінги й конференції за участю ЗМІ. У багатьох із цих проектів Голокост як трагедія знищення одного народу, яка відбувалася на тлі байдужості інших (сором через що довгий час був причиною замовчування цієї проблеми) використовується як опорна яскрава точка, відштовхуючись від якої здійснюється інформативний і виховний вплив з метою формування основ толерантності в суспільстві в цілому.

У цілому, ці дитячі табори, тренінги з толерантності для вчителів, проекти, спрямовані на популяризацію вивчення історії Голокосту складають зміст **освітніх факторів** розвитку антисемітизму. Слід підкреслити особливу потенційну роль освіти (а також і ЗМІ) у формуванні етнічної і релігійної толерантності. Тому безперечно позитивними є такі факти: в 1998 році Міністерство освіти і науки запровадило тему «Голокост» в курси з світової історії та історії України в загальноосвітніх школах; в грудні 2000 року МОН рекомендувало викладання історії Голокосту для студентів старших курсів історичних та інших гуманітарних факультетів ВНЗ, створення центрів вивчення та викладання Голокосту в Україні, проведення семінарів та конференцій серед викладачів і студентів; тема «Голокост» включається в програми підвищення кваліфікації вчителів [дет. див.: 10,419-427].

Отже, в цілому, дослідження фіксують відносно низький рівень стихійного антисемітизму в Україні, а збільшення частоти антисемітських проявів за останні 5 років обумовлена його штучним різноманітним і більшою мірою пов'язана з діяльністю МАУП. Довгоочікувана

відміна поправки Джексона-Веника стосовно України в березні 2006 року свідчить про визнання США як вагомим актором світової дії зусиль влади у сфері протидії антисемітизму.

Однак на тлі відносно спокійної ситуації з проявами антисемітизму слід відзначити зростання загального рівня **юдофобії** в Україні. Зокрема, як показують соціологічні дослідження В.Паніотто [див.: 11]:

– з 1991 року до 2006 року зменшилась частка мешканців нашої країни, які вважають євреїв такими ж громадянами України, як інші – з 73% до 57%. При цьому більш загрозливе становище зі зростанням рівня юдофобії спостерігалось в Західному та Східному регіонах України, аніж в Центрі і на Півдні;

– змінилась соціальна дистанція до євреїв, але не однозначно: порівняно з 1994 роком в 2006 році зменшилась частка громадян України, які згодні допустити євреїв як членів своєї родини (з 21,6% до 8,3%) та як близьких друзів (з 16,3% до 12,2%); натомість зросла частка населення, що згодні допустити євреїв як сусідів (з 14,7% до 16,8%), як колег по роботі (з 6,4% до 7,2%), як жителів України (з 15,5% до 19,9%) та як гостей України (з 17,5% до 19,9%). Позитивною тенденцією є зменшення кількості людей, які не пускали б євреїв в Україну (з 8% до 6,6%). Однак у цілому індекс соціальної дистанції збільшився з 13,63 до 4,31;

– загрозливою тенденцією динаміки рівня юдофобії є зростання відсотку тих, хто не хотів би бачити євреїв жителями України серед молоді 18-20 років з 29,9% в 1994-1996 роках до 45,5% в 2004-2006 роках (різниця у відповідних показниках саме стосовно цієї вікової групи є найбільшою). І це на тлі того, що *загальний* рівень ксенофобії є найвищим серед *старших* вікових груп.

Загалом, якщо систематизувати, то в Україні прояви антисемітизму визначаються на трьох рівнях:

– на побутовому рівні – діяльність скінхедів та інших праворадикальних угруповань (наприклад, побиття представників єврейських організацій, іудейських общин тощо);

– на ідеологічному рівні – діяльність ультраправих партій та організацій та окремих засобів масової інформації з популяризації джерельної бази антисемітської ідеології;

– на рівні державної політики – недовіра нормативно-правової бази з питань забезпечення відповідних прав і свобод етнічних груп.

Зважаючи на те, що антисемітизм є невід'ємною рисою західної християнської цивілізації і що в історії єврейства в жодній країні антисемітизм не було викорено, більш тривожними є не самі його прояви і тенденції розвитку в сучасній Україні, а майже не помітна *реакція* з боку держави і громадянського суспільства й інтелігенції на ці прояви – занадто слабка, щоб бути адекватною масштабу проблеми. Адже послідовне ігнорування державою цього явища може розцінюватись як своєрідна форма державного антисемітизму. Саме цей аспект проблематики розвитку сучасного антисемітизму, на нашу думку, найбільш потребує спеціального дослідження.

Література

1. Гаккель С. Иудео-христианский диалог: точка зрения православия // Евразийский еврейский ежегодник – 5765 (2004/2005) / Ред. И.Зисельс,

В.Лихачев (ред.-сост.), А.Федорчук, Л.Финберг, С.Чарный, М.Членов. — К.: Дух і Літера, 2005.

2. *Зисельс И.* Еврейская община Украины: вчера, сегодня, завтра // И.Зисельс. Если не сейчас ... Статьи, интервью, выступления. 1989-2006 гг. — К.: Дух і літера, 2006.

3. *Евроазиатский еврейский ежегодник* — 5765 (2004/2005) / Ред. И.Зисельс, В.Лихачев (ред.-сост.), А.Федорчук, Л.Финберг, С.Чарный, М.Членов. — К.: Дух і Літера, 2005.

4. *Евроазиатский еврейский ежегодник* — 5766 (2005/2006) / Ред. В.Лихачев, В.Полей, А.Федорчук, С.Чарный, М.Членов (гл. ред.). — К.: Дух і Літера, 2005.

5. *Авербух С.* Новый антисемитизм в Украине. — К.: Ассоциация национальных и культурных объединений в Украине; Еврейский культурный фонд, 2006.

6. *Ксенофобия: испытание чужим* / Записала И.Кириченко // Зеркало недели. — 2005. — №38 (566).

7. *Лихачев В.* Антисемитизм в Украине (2004-2005) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eajc.org>.

8. *Вибори Президента України в контексті міжнародних і міжконфесійних відносин*: Матеріали моніторингу. — Випуск 1. — К.: Конгрес національних громад України; Центр соціально-економічних досліджень «Діаматик», 2004.

9. *Лихачев В.* Антисемитизм как PR-стратегия: еврейская община Украины между двух огней [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.jiq.ru/anti/029.html>.

10. *Зисельс И.* Боль каждого народа должна становиться болью всего человечества // И.Зисельс. Если не сейчас ... Статьи, интервью, выступления. 1989-2006 гг. — К.: Дух і літера, 2006.

11. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kiis.com.ua/txt/doc/30112006/press30112006.doc>.

Нестеренко Г.О. Факторы современного развития антисемитизма в Украине: попытка комплексного анализа

Статья представляет попытку философского осмысления проблематики антисемитизма. Автор осуществляет комплексный анализ религиозных, социальных, политических, экономических, образовательных факторов современного развития антисемитизма в Украине, соединение которых формирует две основных тенденции — стихийный и искусственный антисемитизм. Отмечается, что наиболее угрожающей тенденцией становятся проявления так называемого государственного антисемитизма, который по большей части проявляется в игнорировании органами государственной власти искусственных юдофобских провокаций.

Nesterenko G.O. Factors of modern development of anti-semitism in Ukraine: an attempt of complex analysis

Article presents the attempt of philosophical comprehension of the problem of anti-semitism. Author carries out the complex analysis of religious, social, political, economic, educational factors of modern development of anti-semitism in Ukraine, connection of which forms two basic tendencies — elemental (natural) and artificial anti-semitism. It is marked that the most threatening tendency are the displays of the so-called state anti-semitism which mostly appears in ignoring of artificial judophobic provocations by state power organs.